

Miša Đurković
Viši naučni saradnik
Institut za evropske studije

Prva polemika između liberala – prilog za izučavanje baštine političke filozofije u Srbiji*

Apstrakt U ovom članku autor istražuje prvu domaću filozofsku polemiku između dva autora koji nastupaju s liberalnih pozicija. U pitanju je polemika između Leona Kojena i Aleksandra Pavkovića, vođena tokom 1985. na stranici nekoliko domaćih časopisa. Osnovni predmet polemike jeste pitanje zasnivanja liberalizma. Kojen se zalaže za viđenje liberalizma koje polazi od jednakih prava, odnosno jednakog prava na slobodu. Pavković kritikuje to stanovište i predlaže zasnivanje liberalizma na interesima. Analizira njihove stavove i argumentaciju, ali pokušava da rasvetli i ukupni politički i intelektualni kontekst liberalizacije društva u kome se polemika odvija.

Gljučne reči: liberalizam, srpska politička filozofija, Kojen, Pavković, jednakost prava

345

Pre nekoliko godina, svestan činjenice da ne postoji čak ni elementarni pregled razvoja političke filozofije u Srbiji, započeo sam istraživanje ovog područja i objavio poduži, uvodni rad.¹ Deo te analize bio je i pokušaj rekonstrukcije toka obnove liberalnih političko-filozofskih ideja koji se odvijao tokom sedamdesetih i posebno osamdesetih godina prošlog veka. U ovom članku koji treba posmatrati kao neku vrstu dopune onoga što je urađeno i istraživanja naredne faze, želim da se koncentrišem na prvu javnu i akademsku polemiku između dvojice filozofa koji iz različite perspektive brane liberalno stanovište. Prema pravilu, pojava takvih polemika koje prevazilaze nivo načelnog sučeljavanja i ulaze u neke specifično strukovne, pa čak i „sholastičke“ rasprave o tehničkim pitanjima (kakvo je problem zasnivanja liberalne pozicije), govori o ulasku filozofije u relativno zreliju fazu. I zaista, pregledom srpske filozofske literature

* Članak je rezultat rada na projektu 179014 koji se uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja realizuje na Institutu za evropske studije. Zahvaljujem pre svega akterima ove debate koji su mi ljubazno izašli u susret i pomogli da bolje shvatim kontekst i motive. S Kojenom sam vodio duži razgovor, a Pavković je pismeno odgovorio na moja pitanja. Taj intervju može se pročitati kao dodatak ovom tekstu.

¹ Videti: Đurković, 2012. Već sada bih neke stvari u tom tekstu drugačije postavio. Na primer ocena Đinđićevog doprinosa u fusnoti 27 na str. 229 sasvim je neadekvatna, jer u to doba nisam imao njegove radove objavljivane u *Teoriji* i drugim časopisima počev od 1984. do kraja decenije. No uprkos tome, reakcije kolega su potvrdile da je članak predstavljao dobru bazu za otpočinjanje daljeg rada. Njihove primedbe i komentari pomogli su mi da naredni koraci ovog kontinuiranog istraživanja budu bolji i informisaniji.

(periodike i knjiga) iz tog doba uočava se da je period sredine i kasnih osamdesetih godina zlatno doba razvoja političke filozofije i političke misli kod nas.²

346

Polemika između Leona Kojena i Aleksandra Pavkovića koja se vodila tokom 1985. može se međutim u potpunosti razumeti samo ako se shvati nekoliko ravni na kojima se odvijala. Ona je, osim uskostručnog filozofskog nivoa, imala i praktične dimenzije, povezane s načelno praktično-filozofskim usmerenjem jedne grupe aktera (koji su uglavnom svi završili u praktičnoj politici) i sporovima unutar same struke i Filozofskog društva Srbije o tome u kom pravcu treba polovinom osamdesetih usmeravati institucionalizovanu filozofiju u Srbiji. Stoga ću u ovom članku pokušati da, osim analize samih tekstova i filozofskih stavova polemičara, makar delimično razjasnim strukovno-filozofski kontekst,³ put obnove liberalnih ideja, ali i društveni, pa i politički kontekst u kome se ova polemika odvijala.⁴

Dužan sam i jedno metodološko razjašnjenje. Osim što ću se truditi da objektivno izložim pomenutu polemiku i kontekst u kome se ona odvijala, daću i svoje ocene i kritiku pojedinih argumenata i time odstupiti od klasičnog istoriografsko-filozofskog posla. Takav metod je odraz činjenice da ovaj projekat pregleda razvoja političke filozofije u Srbiji nosi i problemsku dimenziju. Naime, u isto vreme autor pokušava da iznese i sopstveni pogled na to šta je politička filozofija uopšte, i kako bi se ona mogla praktikovati i razvijati u Srbiji.

*

Sredinom osamdesetih uočljivo je kako ključni filozofski časopisi – *Teorija*, *Filozofske studije* i *Gledišta* iz broja u broj objavljuju sve kvalitetnije, opširnije i sofisticiranije tekstove, a polemike o raznim problemima postaju redovna pojava. Pošto *Studije* izlaze jednom, a *Teorija* dva puta godišnje, sve veći značaj dobijaju *Književne novine* koje izlaze dva puta

2 O razlozima za to i za gubitak tog momentuma s početkom devedesetih biće više reči na kraju teksta.

3 Detaljnija obrada moraće da sačeka planiranu monografiju o političkoj filozofiji u Srbiji.

4 Od učesnika u ovim dešavanjima slabo ko je ostavio zapisana svoja sećanja. Objavljeni su memoari Mihaila Markovića i Dragoljuba Mićunovića. Tokom pripreme članka prilikom razgovora s Leonom Kojenom, Milanom Subotićem, Slobodanom Samardžićem, Boškom Mijatovićem i drugim svedocima tog vremena čuo sam niz sjajnih ilustracija, anegdota i razjašnjenja odnosa. Nažalost, mnogo takvih vrednih momenata ostaće zauvek izgubljeno, a umesto fakata ostaju ili prazne rupe ili mitovi koje akteri ili čaršija naknadno konstruišu.

mesečno i u kojima se objavljuju mnoge polemike i rasprave započete u ovim stručnim časopisima.⁵

Od početka osamdesetih redovno i otvoreno piše se o krizi marksizma. Tako se pojavio i tematski broj *Filozofskih studija* u kome je objavljen Kojenov članak, čime je otpočela naša polemika. U pitanju je petnaesta sveska *Studija*, obeležena sa 1983. godinom, iako se broj faktički pojavio tek u proleće naredne godine. Čitav broj je bio izrazito i precizno antimarksiistički i raznorodno liberalno usmeren. Opšti naslov je bio „Filozofija, ideologija, teror“. Osim Kojenovog teksta, tu je bila studija Čavoškog o revolucionarnom makijavelizmu kao ozbiljna analiza pervertiranog makijavelizma u marksističkoj tradiciji. Zatim članak Nikole Miloševića o socijalnoj psihologiji staljinizma, kao nastavak njegovih već započelih kritika sovjetske prakse i modela.

Najviše pažnje izazvao je – ne samo zbog tematike već i zbog uskostrukovne pozadine – članak Nevena Sesardića „Prilog kritici marksističke utopije“. On je bio asistent jednog od vodećih zagrebačkih praksisovaca Gaje Petrovića, filozofa koji je do tada pisao iz tzv. analitičarske perspektive o problemima metodologije i epistemologije. Nakon što je 1982. doktorirao, ovo je njegovo prvo pojavljivanje s temom koja se dotiče metodologije, ali je suštinski vezana za političku filozofiju i ekonomske sporove. Sledeći Poperovu metodologiju, autor preuzima i njegovu kritiku marksizma. Od četiri članka ovaj je najeksplicitnije antimarksiistički. Ovo je izazvalo burne reakcije u filozofskoj javnosti Jugoslavije jer se smatralo *hibrisom* to što asistent napada svog profesora. Na stranicama *Teorije* i zagrebačkih *Pitanja* Sesardić je polemisao s marksistima Petrovićem, Markovićem i Žunjićem, između ostalog, i polemika se vodila sve do kraja decenije.

Kojenov članak je prvi u broju i za njega su vezane mnoge zanimljive stvari. Ovo je nažalost prvi i jedini objavljeni članak Leona Kojena iz oblasti političke filozofije.⁶ On je nastao kao početna studija jedne planirane monografije o problemima liberalne političke filozofije, u kojoj je Kojen planirao da Rolsovu verziju liberalizma prikaže kao nastavak tradicije klasičnih liberala XIX veka. No, nakon što je Kojen primljen na Filološki fakultet, svoja interesovanja je preusmerio na estetska i književno-teorijska

5 O popularnosti *Književnih novina* piše Aleksa Đilas u *Našoj reči* u martu 1982. u članku „Slabosti 'beogradskog' liberalizma“. U njemu ističe da beogradski liberalizam doživljava izvesnu renesansu. Videti: Đilas, 2009, str. 165; Dragović-Soso, 2004, str. 94–95.

6 U razgovoru koji smo vodili 1. septembra 2014. rekao mi je da negde ima sačuvan svoj članak o Tokvilu koji nikada nije objavljen.

pitanja tako da o problemima političke filozofije više nije pisao. No, kako je on do njih uopšte došao?

348

Kojen je studirao filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu od 1964. do 1970. godine. Diplomirao je radom o Platonovoj estetici. U pitanju je čovek sa širokim spektrom interesovanja koji je tokom studija čitao ne samo literaturu neophodnu za polaganje ispita, već mnoge knjige iz različitih oblasti humanistike, uključujući i nove koje je dobijao iz Engleske. Kao čovek kome je dominantni marksizam bio stran, poput mnogih mladih ljudi okrenuo se problemima epistemologije, filozofije, psihologije i generalno onoj literaturi koja se kod nas kvalifikuje kao „analitička filozofija“. To je za mnoge kvalitetne ljude bio izvanredan beg od marksizma u nešto što je bila slobodnija i striktnija nauka. Nakon diplomiranja proveo je sedam godina na Oksfordu, gde je 1977. odbranio doktorat u kom se bavio problemom logike i filozofskih kategorija. Tokom tih godina studija Kojen je dobio priliku da nastavi svoje svestrano obrazovanje, pa je pored epistemoloških i logičkih problema počeo da prati i aktuelna dešavanja u političkoj misli. Kao što je poznato, Rolsova *Teorija pravde* otvorila je u anglo-američkom svetu novi talas interesovanja za ovu oblast i pokrenula višegodišnje, pa i decenijske debate o osnovnim filozofskim pojmovima. Kojen je, prema sopstvenom tvđenju, tamo imao priliku da sve to proprati i da detaljno sledi razvoj ove debate koja ga je zainteresovala ne samo zbog strukovnih razloga nego i zbog zemlje u kojoj je živeo.

Kojen se u zemlju vratio upravo u trenutku kada je krenuo talas peticionaštva⁷ i uključio u razne opozicione krugove koji su se sakupljali i vidali po stanovima i kafanama.⁸ On je inače u periodu od 1977. do 1986. bio bez stalnog posla i izdržavao se prevođenjem i priređivanjem raznih izdanja. Bile su to razne stvari od Jakobsonove poetike, preko prevoda statuta radničkih i laburističkih partija za neke publikacije IMPP-a. Usled opštih dešavanja polako se uključivao i u političke rasprave, pa je tako krajem decenije počeo intenzivnije da se druži s Čavoškim i Koštunicom.

7 O tom vremenu pogledati Dragović-Soso, 2004, poglavlje „Obrana građanskih prava 1975–1986“, str. 82–104. Tu su pristojno obrađeni momenti peticija, slučaja Đogo, slučaja „šestorice“ i formiranja Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja itd. Međutim, iz nepoznatih razloga potpuno je po strani ostavljeno ovo plodno i vrlo uticajno akademsko stvaralaštvo koje je u isto vreme bilo oruđe i plod borbe za društvenu i političku liberalizaciju. Ta dva procesa su usko isprepletana. Na primer sve što se dešavalo u vezi s knjigom Koštunice i Čavoškog iz 1983. spadalo je među najvažnije društvene događaje u nizu borbi s režimom.

8 Voja Stojanović u skorašnjem memoarskom članku navodi kako su se zajedno vidali u jednom takvom kružoku u kome su se raspravljala pitanja analitičke filozofije, ali doticale i političke teme. Videti: Stojanović, 2007.

Iz te saradnje proizašlo je i učešće na značajnom simpozijumu o liberalizmu i socijalizmu koji je u Centru za filozofiju i društvenu teoriju održan 1982,⁹ ali i objavljivanje članka „Liberalizam“.

Između ta dva događaja pojavila se čuvena zajednička knjiga ove dvojice *Stranački pluralizam ili monizam*. Ovo je najpoznatije pojedinačno izdanje koje su vlasti napadale kao „anarholiberalno“. Tekst je striktno teorijski gledano manje vredan od njihovih doktorata i teorijskih studija. Radi se o istorijsko-sociološkoj studiji koja pokazuje kako su komunisti preko Narodnog fronta u periodu 1944–1949. ugušili politički pluralizam, iako on nikada nije formalno ukinut. U knjizi takođe daje podatke prema kojima se vidi da su na referendumu o republici ili monarhiji komunisti najgore rezultate postigli u Srbiji. Iz svega se jasno uočava da autori osuđuju gaženje pluralizma i zalažu se za njegovo obnavljanje.¹⁰

Drugo izdanje knjige iz 1990, s Koštuničinim važnim predgovorom donosi recepciju i reakcije režima iznete u napadu Milorada Vučelića i intervjuu Vladimira Goatija koji su rađeni kao osuda stavova autora.¹¹ Objavljivanje knjiga odjeknulo je u javnosti i zato se izdvojila kao posebno važna. Na primer na velikoj tribini koja je u Studentskom kulturnom centru održana te godine već se niz ljudi javno zalagao za obnovu partijskog pluralizma. Bilo je takvih tribina i u Domu omladine i na drugim mestima. Koštunica ističe debatu koja je održana u njihovom centru 20. septembra iste godine i koja je kasnije u celosti objavljena u *Književnim novinama*. Na ovoj raspravi govorio je u sličnom duhu i Kojen.

Njegov članak u *Studijama* pokazuje da je Kojen tada sarađivao s Čavoškim i Koštunicom, jer je ključna literatura, slično njihovim ondašnjim radovima, poticala iz perioda klasičnog liberalizma XIX veka. Tu su Konstan, Mil, Tokvil. No, sam stil izlaganja je drugačiji i pokazuje veliki uticaj

9 U memoarima Mićunović opisuje kako su tim povodom njih dvojica imali neprijatnu epizodu zbog odbijanja da se odštampa duži Kojenov prilog. Videti: Mićunović, 2013, str 367. Knjiga u kojoj su sakupljeni prilozi i debata s ovog skupa pojavila se 1984. pod imenom *Liberalizam i socijalizam*.

10 Koštunica, Čavoški, 1983. Treba primetiti da se ova knjiga makar pojavila, dok je iste godine knjiga Nebojše Popova *Društveni sukobi: izazov sociologiji*, koja govori o dešavanjima tokom 1968, sudski zabranjena po nalogu sudije Zorana Stojkovića, a zatim i uništena.

11 Videti: 1990. Važna ilustracija složenosti političkog života u Srbiji jeste činjenica da je treće izdanje ove knjige iz 2011. izašlo bez ovih dodataka iz drugog izdanja. Čini se da razloge treba tražiti u činjenici da je tada Vučelićev nedeljnik *Pečat* bio glavno glasilo za iznošenje stavova DSS-a i da su Vučelić i Koštunica tada bili politički bliski. Povodom ovog izdanja i trideset godina od prvog izdanja, u matičnom institutu, 27. novembra 2013, održana je trosatna debata koja se može pogledati na stranici: www.youtube.com/watch?v=xVUdWszAEI.

novije britanske škole i prinude ka striktnijem, manje esejističkom iznošenju argumentacije koja karakteriše analitičarski pristup.

Postoje dve osnovne razlike između Kojenovog i Pavkovićevog teksta. Kojenov tekst je napisan dosta jasno i stilski veoma čisto pri čemu se autor trudi da, koliko je to moguće, logično izvede svoju argumentaciju i odbrani svoju poziciju u pogledu načina na koji treba sagledavati liberalizam i definisati njegov centralni ideal. Pavkovićev tekst je napisan jezikom koji je više hermetičan i čitaocu nije baš uvek potpuno jasan tok misli koji on sledi. Ima skokova, nepotrebnih ekskursa, ulaženja u meandre argumentacije, a onda svedenog povratka na osnovni argument i tako dalje.

350

Kojenov tekst, kao što je već nagovešteno, ima jasan motiv koji jeste i akademski, ali u isto vreme i politički. Pavkovićev motiv iz samog teksta ne vidi se dovoljno jasno. No, postoje i jasna područja na kojima se spor bazira. Predstavićemo prvo Kojenovu liniju argumentacije, osvrnuti se na neke delove i na kraju dati Pavkovićevu kritiku, te njegov alternativni predlog zasnivanja liberalizma.

*

Kojenov tekst ima dva dela. Prvi nosi naslov „Sloboda kao jednako pravo“. Autor polazi od zanimljive teze da je neophodno utvrditi šta je središnji ideal liberalizma, jer od toga, kako on tvrdi, zavise uverljivost i privlačna moć liberalizma (str. 6). On pre toga objašnjava da postoje različiti načini opravdanja liberalne teorije i da je to najčešće pozivanje na slobodu ili na individualnost, ali da je retko u pitanju jednakost. Stoga on baš to nastoji da uradi, da pokaže da je jednakost središnji ideal liberalizma. Uz to, autor daje važnu metodološku napomenu da će ovde izbeći istorijski pristup.

Ideal jednakosti definiše kao „ideju slobode kao jednakog prava“. To znači da je jednakost fundamentalniji ideal od slobode i to je teza na kojoj Kojen gradi čitavu svoju strategiju. Na strani 7 on objašnjava da će najpre u prvom delu pokazati zašto bi liberalizam trebalo definisati kao doktrinu zasnovanu na jednakosti, a u drugom detaljnije objašnjava svoj ideal liberalizma, a zatim poredi liberalno stanovište s konzervativnim i radikalnim. Čitalac uočava anglosaksonski uzor jer autor govori o *radikalnom* a ne o *socijalističkom* stanovištu.

Autor smatra da treba pobiti uvreženu predrasudu prema kojoj se sloboda i jednakost potiru, te da je sloboda navodno liberalni ideal, a jednakost levičarski. Pogrešno je, tvrdi Kojen, svoditi ideal jednakosti na zahtev za punom ekonomskom i socijalnom jednakošću ljudi (str. 8). U napomeni

autor objašnjava da će slobodu shvatati na negativan način kao slobodu od prinude, što je klasičan liberalni pristup. Zatim priznaje da jednakost jeste jedan od takozvanih suštinski spornih pojmova. Problematično je pitanje u kom pogledu subjekti treba da budu jednaki. Iz različitih odgovora na to pitanje slede različita shvatanja jednakosti u političkoj misli i filozofiji (str. 10), kao što su liberalno, utilitarističko, radikalno itd. On zatim uvodi razliku između fundamentalnih i izvedenih političkih ideala i navodi da su za liberale dva glavna ideala sloboda i jednakost. Svi liberali, kaže se, vezuju ideal jednakosti za jednakost prava, a ne za jednakost izgleda ili jednakost uslova (str. 13). To je način da se ideali jednakosti i slobode podupiru.¹²

Da bi pokazao da liberalni zahtev za slobodom znači i zahtev za jednakošću Kojen poredi liberalizam s dva najvažnija konkurentna pristupa. Tu je prinuđen da iznese jedno prilično anahrono viđenje konzervativaca XIX veka prema kome oni u načelu ne mogu da prihvate ideju jednake slobode za sve društvene slojeve i grupe. Potreba za hijerarhijom po njemu kod njih mora imati i formalni karakter različitih zakonskih prava, što je u doba kada Kojen ovo piše zaista teško pripisati i Reganovim američkim i evropskim demohrišćanskim konzervativcima. Dok je za radikale (socijaliste) jasno da zbog teorije o avangardi npr. ne prihvataju ideju jednakih prava i sloboda, za savremene konzervativce to nije tačno, pa se tu otvara problem diferencijacije liberalizma od konzervativizma kako ga Kojen vidi.¹³

351

U sledećem koraku Kojen tvrdi da se svaki zahtev za slobodu može predstaviti kao zahtev za priznavanje nekog prava „koje bi u odgovarajućim stvarima šttilo pojedinca od bilo kakvog uplitanja drugih“. Dakle, sloboda bi se svodila na jednaka prava koja jamče pojedincima da su u tim domenima suvereni i zaštićeni od svih oblika prinude kojima bi drugi mogli da pribegnu (str. 15). Osnovni liberalni ideal jeste jednakost, jednakost prava. Kao ilustraciju na kraju ovog dela Kojen daje Konstanovu teoriju.

Na str. 17 Kojen uvodi priču o više ili manje slobode kao sasvim legitimno pitanje za liberala i, dodajući praktičnu političku notu, poredi ovo

12 U fusnoti 5 Kojen nagoveštava kako će, iako priznaje negativna prava kao fundamentalna, kasnije objasniti da liberali mogu da prihvate i neka pozitivna prava, ali uz uslov da su pojedincima najpre zajamčena negativna prava. Liberal neće zarad jednakosti žrtvovati slobodu.

13 Treba uočiti da na str. 26 Kojen kratko nagoveštava i mogućnosti za drugačije viđenje konzervativizma. On kaže: „Nasuprot liberalnoj, konzervativna tradicija u političkoj filozofiji, ili bar onaj njen deo koji se oslanja na idealizovanu sliku staleški organizovanog društva ... [...] (istakao M. Đ).“ No, da bi potcrtao značaj i različitost liberalizma, on uzima upravo tu verziju konzervativizma kao model s kojim se polemiše.

shvatanje s utopijskim viđenjima „radikala“ koji o slobodi govore kao o apsolutnoj kategoriji u kojoj ne postoji više ili manje. Oni time previđaju očiglednu razliku između društava u kojima se poštuju i onih gde se ne poštuju osnovna prava. Nadalje on dodaje kako je važno konkretizovati priču i, umesto o apstraktnom pravu pojedinca na neuplitanje, pokušati da se za svako od osnovnih prava nađe jedna osnovna sloboda. On iznosi pet takvih sloboda s odgovarajućim pravima. Uz to mora da ide odgovarajući institucionalni mehanizam koji štiti prava (str. 19). Ovaj deo autor završava pomalo nategnutom, ali za njegove potrebe diferencijacije očigledno potrebnom distinkcijom da konzervativci bar neke institucije opravdavaju tradicijom, dok liberali navodno sve ključne institucije opravdavaju pozivajući se na svoj ideal jednakih prava.¹⁴

352

U drugom delu autor započinje pokazivanjem da se teza o jednakim pravima može izjednačiti s idejom o sferi privatnosti koja okružuje svakog pojedinca, u koju mu se niko ne sme uplitati, gde je suveren i zaštićen i od vlasti i od društva (str. 21). Poziva se na Mila. Naravno, tu je osnovni zadatak odrediti gde je granica te sfere.

Na str. 23 Kojen upozorava da se ista normativna tvrdnja može opravdavati različitim, pa i nespojivim razlozima. Time se uvodi distinkcija između normativnog sadržaja i kanona opravdanja. Liberalizam tvrdi da je ono što spada u tu sferu (npr. sloboda veroispovesti) moralno pravo pojedinca i da nikakvi kolektivni ciljevi nisu dovoljno opravdanje da mu se ograničava to pravo. Kojen, međutim, navodi klauzulu („osim pod izuzetnim i precizno definisanim okolnostima“), ali je ne razjašnjava, a to je ovde ključno. Na primer liberalne evropske države danas na više načina ograničavaju slobodu veroispovesti muslimana i hrišćana, pravdajući to upravo kolektivnim ciljevima bezbednosti i sekularnom prirodom svojih društava.

Za Kojena je ovaj distinktivni kanon opravdanja važan jer garantuje trajnost nepovredivosti prava. Na primer utilitarista može deliti uverenje da je sloboda veroispovesti normativno opravdana jer donosi više sreće. No, ako se ispostavi da bi više sreće donelo kršenje tog prava (što je malo

¹⁴ U knjizi *Kapitalizam, liberalizam, država* navodio sam primer Loka kao jednog od temeljnih liberalnih mislilaca koji u svom eseju o toleranciji eksplicitno pobija prava rimokatolika u Engleskoj. Njega ne zanimaju njihove potrebe ni ljudska prava na slobodno ispovedanje vere. Prema njegovom mišljenju, prioritet je državni razlog zaštite zemlje. Britanija kao kolevka liberalizma i dan-danas ima državnu, Anglikansku crkvu i dugo je odbijala da prizna verska prava pripadnicima drugih konfesija (pre svega rimokatolicima i Jevrejima). Zakon o emancipaciji, odnosno oslobađanju katolika donet je tek 1829. godine. I u knjizi o Milovoj političkoj misli čitalac može naći niz odstupanja od ovoga što Kojen tvrdi, dakle slučajeve u kojima su državni interes i drugi principi važniji od pojedinačnih prava. Videti: Đurković, 2005. i Đurković, 2006.

problematična hipoteza – M. Đ.) onda bi on lako odustao od same teze dok bi, tvrdi Kojen, liberal svakako branio tezu. Ali kao što sam istakao, ograničavanje ovog prava u liberalnim demokratijama uglavnom se i brani nekom vrstom korisnosti po državu i društvo, iako su u pitanju liberalno-demokratska društva. U tom smislu Kojen, kao i većina autora koji će ovde kasnije delovati s liberalnih pozicija, u ovom tekstu ispušta ideal bezbednosti koji je očigledno jači ideal i sasvim dovoljan da u određenim okolnostima suspenduje ili ukine određena prava, jednako u liberalnim i u neliberalnim državama.¹⁵

Razumljivo jeda se takva sfera prizna svima kao jednako pravo, tj. da se kaže kako svi imaju jednaka prava i da su jednako sposobni da odlučuju o svojim stvarima. Autor zatim prelazi na poređenje liberalizma i konzervativizma. Nažalost, poziva se na Berkov tekst iz 1791. i na De Mestrovu *Razmatranja* iz 1796, dakle čak ne ni na konzervativizam XIX veka, da bi pokazao kako ova ideologija počiva na ideji povlastica i staleštva, te da ne priznaje jednaka prava. Godine 1983, u vreme vladavine Regana i Tačerove, teško bi Kojen našao takvog konzervativca koji priznaje samo staleška i grupna prava. Štaviše, Tačerova zbog svojih razloga preteruje u drugom pravcu, pa tvrdi da ne postoji društvo već samo pojedinci.¹⁶

353

Kojen na str. 30 vrlo nategnuto pokušava da liberale apstraktno i apsolutno poveže sa insistiranjem na jednakim pravima, dok konzervativcima učitava privrženost moralnoj tiraniji kolektivnih ciljeva i kaže: „Za različite verzije konzervativne doktrine uvek je bilo daleko važnije očuvati (ili povratiti) nacionalnu veličinu, održati tradicionalnu društvenu hijerarhiju, postići opštu saglasnost oko osnovnih moralnih vrednosti ili ostvariti neke druge kolektivne ciljeve, nego obezbediti pojedincima sva ona prava koja su im neophodna da bi mogli sami da odlučuju o svom životu i na taj način potvrde svoju autonomiju.“

Istorijski gledano iz perspektive XX veka ovo jasno ne stoji, jer su u liberalno-demokratskim državama konzervativci uveliko prihvatili jednakost

15 No, kad se upućuje ova vrsta kritike treba voditi računa da su ovo bili tek pionirski počeci u kojima je važno bilo izneti samu suštinu normativne teorije dotad nepoznate ovdašnjim čitaocima i da Kojen stoga ni nema prostora za ovakvo detaljisanje. Štaviše, kao što vidimo na str. 25, politički okvir podstiče Kojena da ta prava ističe kao nepovrediva u odnosu na zahteve utilitarista i, što je još važnije, revolucionara, odnosno komunista. Dakle, radi se o vremenu borbe protiv opadajućeg komunističkog totalitarnog sistema za priznavanje nekih elementarnih prava kao nepovredivih, te taj politički i praktični zahtev ima očite, sasvim razumljive refleksije i na način na koji Kojen izlaže svoju teoriju.

16 Videti njen intervju od 23. septembra 1987, www.margareththatcher.org/document/106689.

prava i formalnu jednakost svih pred zakonom. No, čak i iz perspektive XIX veka ove teze jednako teško mogu da izdrže proveru. Naime, liberali su se u Britaniji izborili za proširenje biračkog prava 1832, ali su se znatno opirali kasnijim proširenjima iz 1867. i 1884. godine. Podsetimo se da je pitanje proširenja biračkog prava na radnike ključno političko pitanje XIX veka. Za to se najpre zalažu socijalisti (Kojenovi radikali), ali sve više i konzervativci, jer se uviđa da je veliki broj siromašnih ljudi izrazito tradicionalan i da politički podržavaju konzervativne političare. Stoga liberali u Britaniji i recimo u Francuskoj (Gizo i čuveni *doktrinari*)¹⁷ insistiraju na imovinskom cenzusu, dakle na ograničavanju prava na glasanje, izražavanje i okupljanje za veliki broj ljudi koji, prema njihovom mišljenju, nisu sposobni imovinski i mentalno da učestvuju u praktikoivanju prava koja bi Kojen definisao kao osnovna za savremenog čoveka. Konačno, Džon Stjuart Mil u *Predstavničkoj vladi* najbolje svedoči o tome predlažući različitu vrednost glasova ljudi.¹⁸

Autor zatim prelazi na poređenje liberala i radikala. Radikali se nominalno zalažu za jednaka prava u smislu „autentičnih potreba i istinskih sposobnosti“, ali faktički to prenose u neodređenu budućnost, a u realnosti imaju gledišta koja su nespojiva s idejom jednakih prava. Problem je s njihovom idejom da je ljudska priroda pod svim dosadašnjim sistemima bila izobličavana i zato se ono što ljudi iskazuju o sebi i svojim potrebama ne može prihvatiti, jer sa stanovišta radikala to nisu autentične potrebe ni ciljevi. Zato takvi ljudi nemaju prava na privatnu sferu. Sve se to mora suspendovati da se tek izgradi društvo u kome će nekada u budućnosti ljudi realizovati slobodu i ljudsku suštinu kako je radikali vide. Pojedinci su samo pripadnici ljudskog roda koji mogu biti žrtvovani radi što bržeg razvoja čovečanstva ka budućem društvu (str. 34). Ključ je u činjenici da radikali sebi uzimaju za pravo da ocenjuju da li su nečije potrebe i sklonosti „saglasne sa ljudskom prirodom“ i da li ljudi sami za sebe mogu autentično da kažu šta žele i šta hoće. Za liberale je, međutim, osnovno da se prihvati da je svako suveren u tome da kaže šta hoće. Kojen se ovde (str. 35) ponovo poziva na Mila. Međutim, kod Mila ovo važi za prva tri poglavlja *O slobodi*, dok se poslednja dva poglavlja razmatraju slučajevi u kojima se od ovih normi razložno i opravdano odstupa.

Kojen kaže da ako se u liberalnu teoriju kao izvedena uvedu i neka pozitivna prava zarad obezbeđenja uslova za realizaciju navedenih jednakih

17 Videti: Craiutu, 2003.

18 Videti peto poglavlje *Rasprave o predstavničkoj vladavini*, Mil, 1989, tom 2, str. 51 i dalje.

prava, to opet nema veze s konzervativizmom i radikalizmom. On ističe da su suštinski i za radikala i za konzervativca kolektivni ciljevi važniji od pojedinačnih prava i da se neće ustezati da ih povrede da bi oni bili realizovani. No, pošto tvrdi da i liberali pod precizno definisanim uslovima (mada ih nažalost ne razmatra) mogu da prihvate suspenziju nekih pojedinačnih prava, onda se ovo ipak ne može svesti na apsolutnu razliku već na razliku u prioritetima i, pre svega, u meri. U tom pravcu idu kasnije Jankovićeve primedbe: kao što ovde ukazujem da je savremeni konzervativizam potpuno drugačiji od vremena Berka i De Mestra, tako i Janković pokazuje da savremeni socijaldemokrati prihvataju najveći deo onoga što Kojen tvrdi za liberale i tu je zaista u igri pitanje mere.¹⁹ Autor na kraju uvodi Kantovu ideju autonomije pojedinca.

Takođe je problematično to što Kojen insistira da liberal ne sme da uvodi bilo kakvu hijerarhiju vrednosti i da tvrdi da su njegovi ciljevi npr. bolji od ciljeva drugih. Ali onda ne bi bilo političkog odlučivanja u liberalnim demokratijama. Mi svakodnevno i na nivou državne politike i na drugim nivoima imamo upravo sukobe preferenci i ciljeva koji se ne mogu realizovati. Demokratija pruža mehanizme u kojima legitimno, posle glasanja, možemo da nametnemo svoje vizije i preference drugima, koje oni moraju da prihvate. Ključ je da se odvoji ta sfera u kojoj su preference pojedinca suverene, od sfere u kojoj on mora da žrtvuje svoje vizije i preference zarad opšteg dobra nakon odluke većine. Kolektivni ciljevi u demokratijama postoje i imaju dominaciju nad određenim pravima pojedinaca, ali postoji i domen u koji makar u načelu država i društvo ne smeju da mu se mešaju (mada je taj domen danas sve manji, ali to je druga tema). Kojen, međutim, ima pred sobom zamišljenog protivnika (radikalnog konzervativca i radikalnog socijalistu), ali i realnog komunističkog vlastodržca koji u principu ne prihvata autonomiju pojedinca niti bilo kakav domen slobode. Ključni cilj jeste pokazati neophodnost prihvatanja ideje autonomije pojedinca, kao i posledica koje iz nje proizlaze, a u suštini vode ka priznavanju jednakih osnovnih prava i sloboda za sve.

Uprkos raznim primedbama na koje se u ovom tekstu, nakon trideset i jedne godine, može ukazati, ovo je veoma vredan, razložen i lepo napisan tekst. Posebnu težinu dobija kada se razmotri kontekst u kome je nastao. Kojen, dakle, otvoreno brani liberalno stanovište protiv komunističkog i obrazlaže zašto je mnogo bolje, moralnije i pravednije društvo u kome su osnovna prava normativno i faktički priznata, dakle liberalno-demokratsko društvo.

19 Videti: Janković, 1985.

*

Pavković, međutim, kako to i sam tvrdi u nedavnom intervjuu, nije pred sobom imao političke ciljeve ni političku perspektivu. On je želeo da ostane u meritumu stvari i bazične filozofske argumentacije. Njegov tekst je znatno kraći, i u njemu zapravo pokušava da iznese drugačiju viziju i drugačiji način zasnivanja liberalizma.²⁰

356

Pavković kreće od teze da nema dobrih razloga da se tvrdi kako se liberalni ideal slobode može svesti na ideal jednakosti moralnih prava (str. 165).²¹ To je suština prvog dela teksta, da bi u drugom pokušao da iznese shvatanje liberalizma koje polazi od pojma interesa pojedinca. Iako se autor ograđuje i tvrdi da nema nameru da zastupa liberalnu političku filozofiju, na kraju kratkog uvoda tvrdi da on ne nastupa s pozicije neke druge konkurentne političke teorije, već će prigovor izneti u okviru iste liberalne političke teorije (str. 166). Ova tvrdnja eksplicitno obrazlaže naše nastojanje da ovo predstavimo kao prvu polemiku „između liberala“, jer se spor vodi u istoj liberalnoj političko-filozofskoj paradigmi.

Pavković najpre kritikuje Kojenovu ideju o suverenosti pojedinca u određivanju svojih ciljeva i tvrdi da to podrazumeva pozitivnu slobodu na način na koji o njoj govori Berlin, što je, kako ističe, problematično u liberalizmu (str. 167). No, Kojen u svom tekstu pod pojmom suverenosti, pre svega, podrazumeva negativnu slobodu i ideja suverenosti pojedinca vezana je za nju, a ne za pozitivnu slobodu. Pavković zatim osporava Kojenovu definiciju pojma slobode. Moguće je da prava nekad nisu nužni i dovoljan uslov za ideal slobode. Sledi zatim argument o seksualnim slobodama na koji će se Kojen kasnije osvrnuti sa cinizmom, a kojim treba da se pobije argument da iz ideala slede prava. Autor pokušava da pokaže kako je jedan ideal (seksualne) slobode ostvaren, a da ipak pojedincima zbog toga nisu priznata nikakva moralna prava, jer navodno da ima prava, bilo bi i sankcija prema onima koji ih krše. Kao što ću kasnije istaći, iskustvo pokazuje da oni imaju prava i da su u pojedinim društvima i te kako na osnovu tih prava uvedene sankcije za kršenje takvih prava.

Autor smatra da logičnom rekonstrukcijom Kojenove argumentacije ne dolazimo do teze prema kojoj bi uvođenje kanona opravdanja nužno

20 Pavković je u to doba docent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na predmetu Teorija saznanja. Ovde nećemo govoriti o njegovom filozofskom razvoju, jer o tome sam govori u intervjuu. Za detaljniju informaciju o njegovoj filozofskoj karijeri pogledati preglednu stranicu univerziteta na kome predaje: www.mq.edu.au/about_us/faculties_and_departments/faculty_of_arts/mhpir/politics_and_international_relations/staff/associate_professor_aleksandar_pavkovic/.

21 Pavković, 1985.

vodilo uvođenju pojma (moralnog) prava (str. 169). Osnovu svog protivprimera i suprotne koncepcije Pavković sažima u sledećem delu: „[...] nikakvi kolektivni ciljevi ne mogu opravdati uskraćivanje pojedincu slobode veroispovesti, zato što je u stvarnom interesu svakog pojedinca da ispoveda onu veru koju želi; i nema opravdanja – osim u izuzetnim i precizno definisanim okolnostima – za delanje protiv svojih interesa. U ovom primeru, kao objašnjenje uvođenja kanona opravdanja pominju se samo interesi pojedinca; u političkoj filosofiji pojam interesa pojedinca ne smatra se podudarnim sa pojmom prava; dakle uvođenje ovog kanona opravdanja *ne* vodi, nužno, uvođenju nekog pojma podudarnog pojmu prava.“ Dakle, iskazi o privatnoj sferi, tvrdi on, nužno uključuju i neki pojam podudaran pojmu prava, a ne samo moralnog prava (str. 170).

Autor zatim nastavlja konstruišući jedan primer na kome pokušava da ekstrapolira Kojenovu tvrdnju na argument za koji nisam siguran da bi ga Kojen podržao, niti da zaista sledi iz Kojenovog teksta. Uzima se jedno vrlo osetljivo područje koje je i danas predmet oštrog spora u zemljama liberalne demokratije – područje prava homoseksualaca i onih koji se protive njihovoj slobodi udruživanja. Pavković tvrdi da bi po Kojenovom shvatanju činjenica da uredništvo nekog lista vodi kampanju protiv prava homoseksualaca na udruživanje značila kršenje njihove privatne sfere i s liberalnog stanovišta bila bi moralno nedopustiva.

Moram da primetim kako ovo zavisi od političkog i pravnog konteksta. Pre 1973. u SAD je homoseksualizam bio tretiran kao bolest i stoga nije mogao da bude priznat kao nešto što povlači bilo kakva prava, uključujući i pravo na udruživanje (kao homoseksualaca). Otkako je homoseksualizam skinut s liste bolesti, a posebno danas, on se političkim, sudskim i zakonodavnim odlukama uvodi kao legitimno ponašanje koje povlači brojna prava, uključujući i pravo na udruživanje i okupljanje. Iako bi i u tim uslovima pravo uredništva nekog lista da javno, mirno osporava ovakva rešenja moralo da bude priznato kao pravo na slobodu govora, u mnogim nominalno liberalnim zemljama to pravo sve više postaje upitno. Dakle, kriterijumi nažalost veoma mnogo zavise od političkih odluka o tome šta je gde (moralno) pravo. I u argumentaciji autor upravo pokazuje da bi liberal koji smatra da ovaj list krši prava morao da zahteva suzbijanje slobode govora za uredništvo. Pavković predlaže i varijantu u kojoj bi za liberale to bilo previše (iako nažalost oni najradikalniji pro LGBT aktivisti koji u tim slučajevima zahtevaju zabranu govora, sebe upravo nazivaju liberalima), pa bi onda predložili da se takve stvari moralno osude, ali da se prema njima ne primenjuju sankcije (str. 171). Ali to se ne slaže s našim uobičajenim shvatanjem o tome šta znače i podrazumevaju osude.

Pavković ovom konstruktu šta bi Kojen rekao protivstavlja svoje ubeđenje da takvo ponašanje uredništva nije kršenje nikakvog moralnog prava.

U drugom delu teksta autor pokušava da dá tumačenje liberalizma koje se ne poziva na moralni kodeks i stoga ne mora da menja uobičajeno shvatanje osude. Autor hoće da iznese nužni uslov za liberalni ideal slobode. Polazi se od pitanja: „kako po liberalnom stanovištu sam pojedinac može da shvati ideal slobode (definisan kao odsustvo prinude)“. Svoj drugačiji predlog zasnivanja liberalizma Pavković iznosi na sledeći način: „Razmatranjem uslova pod kojim može da ostvari svoje životne ciljeve, pojedinac tako može da zaključi da je jedan od nužnih uslova za njihovo ostvarivanje odsustvo prinude i pritiska od strane drugih ljudi. U njegovom je, dakle, interesu kao čoveka koji se racionalno ponaša da u društvu bude ostvaren ovako shvaćen ideal slobode; na ovaj način on sam može da zaključi da je sloboda jedan od njegovih interesa“ (str. 172).

358

Dakle, Pavković suštinski nastoji da u zasnivanju liberalizma izbegne retoriku moralnih prava i da je vrati na hobsovski pragmatičniji pristup koji polazi od racionalnog interesa pojedinca i društva. Sloboda je nužan uslov za racionalno ponašanje i svima je u interesu da ona bude neprikosnoven. Za obezbeđivanje jednakih sloboda, kaže Pavković, koriste se samo sredstva koja ne vode prinudi nad drugima. Sloboda se dakle ovde shvata kao posebno zaštićen interes pojedinca. I liberal ne mora nužno da slobodu štiti samo pomoću priznavanja prava, niti da svoj ideal slobode odredi isključivo pomoću tog pojma.

Na kraju teksta autor se upušta u razmatranje pitanja o mogućnosti materijalne redistribucije u nekom društvu polazeći od liberalnog stanovišta. On izvodi argument prema kome je za liberala dozvoljeno i ponekad neophodno da se spreči zloupotreba bogatstva od strane bogatijih koji time ugrožavaju slobode siromašnih i da se čak izvrši redistribucija kako bi se ojačala sloboda svih, čak i po cenu ugrožavanja slobode bogatijih pojedinaca da raspolazu svojom imovinom i da se udružuju.

Intuitivno gledano, teško redistribuciju koja se ovako argumentuje danas možemo da povežemo s liberalizmom. No, moramo se podsetiti da je Mil npr. pripadao grupi liberala, odnosno, kako su ih zvali, „filozofskih radikala“, koji su zahtevali povećanje poreza na nasleđe kojim bi se od zemljoposjednika de fakto oduzeo znatan deo (mrtve) imovine i stavio u promet radi bolje eksploatacije i veće koristi za sve. To je argumentacija koja ne sledi u potpunosti Pavkovićevu logiku, ali pokazuje da u liberalnoj tradiciji postoje ozbiljni presedani (u ovom slučaju utilitaristički motivisani)

za zastupanje nekog oblika redistribucije bogatstva u društvu. Zanimljivo je da figura „liberalnog reformatora“ kojim Pavković barata zaista podseća na utilitarističku tradiciju.

Poslednji argument u kome Pavković tvrdi da postupke takvog reformatora ne opravdavaju kolektivni ciljevi, već neprikosnovenost jednakih sloboda, zvuči dosta nategnuto i neubedljivo. Uopšte nije nužno da bogataši koriste svoja sredstva kako bi ugrožavali slobodu drugih. Štaviše, može se naći mnogo primera (stipendije, donacije, pokretanje privatnih univerziteta, škola, bolnica, humanitarnih organizacija, medija) u kojima su bogati ljudi pomagali i dobrobiti i slobodi drugih. U svakom slučaju, nikada to nije samo *zero sum* igra u kojoj onaj ko ima nužno ugrožava onog ko nema ili ima manje. Mnogi su u lošem položaju zato što su lenji, zato što neće da rade, zato što nisu želeli da uče, zato što donose pogrešne poslovne poteze, zadužuju se i troše bez plana umesto da investiraju u sebe i razvoj i tako dalje.

359

Sve to na stranu, Pavković je ponudio vrlo zanimljiv, mada rekao bih neuravnotežen tekst u kome je pokrenuo niz važnih pitanja, i u kome je nažalost više prostora posvetio pobijanju Kojenove argumentacije nego detaljnijem obrazlaganju svoje pozicije i svog načina zasnivanja liberalne političke filozofije koja polazi od ugovornog interesnog postavljanja neophodnosti slobode.

Pavković u tekstu citira Dvorkina, Nozika, Rolsa, Berlina, dakle poslednju generaciju liberala i vidi se da pokušava da prati tadašnje anglo-američke trendove izlaganja političko-filozofskih ideja preko diskursa i argumentacije povezane sa analitičkom filozofijom.

Iako argumentacija nije previše elegantna i iako je prostor malo neujednačeno raspoređen, ovaj tekst ima značajan doprinos koji sam autor sažima na kraju: „Ali za razliku od mnogih savremenih političkih učenja, liberalno učenje dozvoljava mogućnost nerešivih sukoba interesa, sloboda i prava u okviru tog učenja, kao i mogućnost da se u okviru tog učenja ne nađe odgovarajuće opravdanje za politički poželjne ili prihvatljive odluke“ (str. 174). Time autor priznaje da i paradigma koju zastupa nije idealna, da ima mnoštvo otvorenih pitanja, da ne nudi bajke o izmirenju, apsolutnom prevazilaženju otuđenja, stvaranju uslova za punu samorealizaciju čoveka itd. I njegov tekst pokazuje da se liberali razlikuju, da različito sagledavaju liberalnu političku filozofiju, ali da to i jeste njena prednost jer, za razliku od vladajućih marksista, nema pretenzija na jednu savršenu doktrinu i kanonizovano tumačenje oca osnivača.

*

Treba reći da iz perspektive tadašnje filozofske javnosti ova polemika nije doživela značajnu recepciju niti interesovanje kakvo je bilo u slučaju polemike Sesardića s marksistima. Kako primećuje jedan kolega, doživljena je kao neka vrsta sholastičke rasprave o filozofskom problemu (zasnivanje liberalizma) čije je posledice i značaj retko ko mogao da vidi. Naime, u vreme kad se budila slobodna javnost i kad je pitanje dana bila borba za što više od onoga što liberalizam traži i donosi (zaustavljanje represije, sloboda izražavanja, pa i organizovanja s krajnjim ciljem obnove političkog pluralizma), nije se baš videlo zašto je važna polemika o tome da li liberalizam treba zasnivati na jednakim pravima i slobodama, ili na interesima.

360

No, ako se pogleda i nastavak polemike koji je usledio u *Književnim novinama* i u *Teoriji*, dobijamo drugačiju sliku. Sve to govori o izgrađenoj filozofskoj kulturi, te o zrelosti i sposobnosti jedne (još uvek nominalno monističke) sredine da ozbiljno promišlja čak i o suptilnim filozofskim problemima i da o njima u krajnjem slučaju civilizovano raspravlja.

Kojen je svoj odgovor Pavkoviću objavio iste godine u *Književnim novinama*, u broju 693.²² Njegov odgovor „Jedan antologijski argument“ relativno je kratko napisan, te je objavljen na dva stupca. U razgovoru autor se prisetio da mu tada zaista nije bilo jasno šta Pavković hoće i koji je pravi smisao njegovog polemičkog teksta. Stoga se čini da je ovaj odgovor nastao više pod uticajem emocija nego kao rezultat potrebe da se argumentovano brani svoje stanovište. Autor pokušava da ismeje oponenta (tvrdi da su prigovori neosnovani, ali da mu je simpatičan entuzijazam s kojim se Pavković upustio u polemiku; pisca poredi s junacima Floberovog čuvenog nezavršenog romana *Buvar i Pekiše*, što simbolizuje neveštost i intelektualnu ograničenost, ukazuje da mu je previše stalo do seksualnih sloboda pošto pogrešno predstavlja da na Zapadu vlada seksualni *laissez-faire* nečuvanih razmera...).

Kojen najpre rezimira svoj osnovni argument iz *Liberalizma* prema kome se liberalni ideal slobode definiše zahvaljujući opštijem idealu jednakih prava. Zatim izlaže Pavkovićev „antologijski argument“ koji je povezan s pričom o seksualnim pravima. Rezime argumenta svodi na sledeće Pavkovićeve reči: „Ako je tačno da je ovaj liberalni ideal (seksualne slobode, prim. M. Đ.) ostvaren, a da pojedincima nisu priznata odgovarajuća prava, onda Kojenova definicija liberalnog ideala slobode nije tačna: za liberalni ideal slobode jednostavno nije nužan ideal jednakih priznatih

---

22 Videti: Kojen, 1985.

prava“ (Pavković, str. 165). Kojen odgovara da nije tačno kako npr. na nasilno ugrožavanje takvih sloboda niko ne reaguje: nasilnici se ne šalju na seminare iz moralne filozofije već kod prekršajnog sudije ili u zatvor. A onda se prebacuje na teren humora tvrdeći kako mu izgleda da bi u starom sporu o tome da li je za liberalizam važniji tržišno-ekonomski ili predstavničko-politički aspekt Pavković možda izabrao neko treće „libidinozno“ rešenje.

Kojen zatim tvrdi da je čudno da se nekome ko je boravio i u zapadnim, demokratskim društvima omaklo da tvrdi „takve stvari“. Onda se vraća na argumentovanje i tvrdi da je identifikovao Pavkovićevu „banalnu pogrešku“. Kada su pojedincima priznate osnovne slobode (ovde sloboda sklonosti i lična sloboda, odnosno pravo da živi pod zaštitom zakona), onda su samim time obuhvaćene i druge specifičnije slobode i prava. U pomoć poziva citat klasičnog mesta iz Milovog spisa *O slobodi*, u kom se određuje takozvani princip štete (*harm principle*). Ta sloboda sklonosti obuhvata svakako razne druge manje slobode da se radi šta god neko želi (dok ne ugrožava druge). Ali, kaže Kojen, tada ne govorimo ni o posebnim slobodama ni o posebnim pravima, jer se ona podvode pod opšta, osnovna prava. Dovoljno je da se prizna opštija sloboda sklonosti težnji, a ne da se navode pojedinačne želje.

361

Pavković je na ovo kratko odreagovao u jednom od narednih brojeva istog časopisa, ukazujući pre svega na problem tona kojim mu je Kojen odgovorio, tvrdeći da nije sposoban da polemiku nastavi na nivou ličnog podsmevanja.²³ Time je njihova direktna polemika bila okončana.

No, bila je još jedna reakcija na Kojenov članak. U broju *Teorije* koji je posvećen liberalizmu i marksizmu, ekonomista Novak Janković objavio je rad „O liberalizmu i Marksovoj teoriji vrednosti“²⁴. Veći deo rada odnosi se na Sesardićev tekst iz *Studija*, ali prve četiri strane posvećene su pojmu liberalizma i odnose se na Kojenov rad. On ukazuje na značaj ovog rada, ali smatra da postoje i određene slabosti na koje želi da ukaže. Prva primedba je da Kojen liberalizam predstavlja kao jednu monolitnu i neprotivurečnu doktrinu koja spaja sve dobre osobine. On prebacuje Kojenu da izbegava aporije koje su se pojavile u razvoju same liberalne teorije i da to može da ima praktičnu korist, ali ne doprinosi naučnom izučavanju fenomena. Dalje mu prebacuje da je arbitrarno izabrao onaj kriterijum jednakosti (jednakost prava) koji liberalizmu upravo najviše

23 Pogledati intervju koji sledi.

24 Janković, 1985.

odgovara. On predlaže da se izabere kriterijum jednakosti šansi, odnosno jednakosti ekonomskih i društvenih mogućnosti, koje treba razlikovati od jednakosti dohotka i jednakosti uslova. Smatra da svođenje liberalizma na jednakost prava koja ne vodi računa o ekonomskoj pravdi predstavlja medveđu uslugu liberalizmu.

362

Janković ukazuje, pre svega, da je savremeni liberalizam prešao put od slabe države koja se slabo u šta mešala, do jake države koja se meša u mnogo šta. On smatra da je to posledica sazrele svesti da oslanjanje samo na negativna prava i zaštitu privatne sfere može dovesti do društva koje nije u interesu većine pojedinaca. Liberali su, tvrdi on, pokazali spremnost da uče i da makar korespondiraju s idejama socijalističke tradicije. Kao krunskog svedoka on poziva u pomoć Mila i njegove citate iz *Principa političke ekonomije* u kojima se priznaje da je gotovo nemoguće precizno odrediti sferu dozvoljenog mešanja države, i da se na kraju ipak pozivamo na opštu celishodnost. Dakle, pravilo je da mešanje države ne treba dozvoliti, osim u slučaju velike celishodnosti. On kao aporiju liberalizma vidi konsekvencu da je nedemokratska, ali privatnom sferom ograničena država, bolja od svemogućće demokratske države koja ne štiti adekvatno privatnu sferu. Ponavlja optužbu da tako shvaćen liberalizam može da vodi okamenjivanju odnosa i da sprečava izmenu društvenih i ekonomskih mehanizama koji reprodukuju postojeće stanje. Ovaj autor se zapravo zalaže za neku vrstu ekonomskog socijal-liberalizma koji u savremenom svetu zahteva značajno mešanje u domene koji su nekad smatrani striktno privatnom sferom.

Najvažniji metodološki prigovor Kojenu jeste što u tekstu čitavu socijalističku tradiciju svrstava u „radikalnu“, pa tako u isti tabor stavlja Staljina, Pol Pota, kao i Palmea, Miterana, Krajnskog ili Kraksija, tadašnje socijaliste, političke predsednike i premijere zapadnih zemalja kojima se ne može poreći da su liberalne demokratije. A socijalizam Zapadne Evrope po njemu ima mnogo više veze s liberalizmom nego sa socijalizmom u Aziji. Suštinski Janković traži manje apstraktan pristup koji bi uračunao složenost istorijskog razvoja svake ideologije (pa i liberalističke) i koji ne bi ignorisao pitanje konkretnih ekonomskih sadržaja liberalizma i socijalizma (str. 87).

U tekstu on utvrđuje da je prirodni ekonomski milje liberalizma slobodna tržišna konkurencija. Ali stvarnost savremenog zapadnog kapitalizma uveliko nije liberalna u klasičnom smislu. Činjenica je da dvadeset ljudi iz upravnog odbora, koje niko nije izabrao, već su tu nečijim dekretom postavljeni, upravlja kapitalom i dohotkom većim od budžeta nacionalnih država. A šta je tu liberalno i demokratsko, pita se autor.

On kritikuje Kojena što izbegava ekonomska pitanja i praktične ekonomske stavove držeći se samo apstraktnih političkih načela.²⁵ Janković opet navodi Mila kao čoveka koji je zahtevao jednake šanse, što je po njemu socijalistička ideja, iako priznaje da je on veoma kritičan prema nizu drugih socijalističkih predloga, kao što je ograničavanje konkurencije.²⁶ Sumirajući, on ponavlja da je pogrešna tvrdnja kako samo socijalisti, a ne i savremeni liberali, vode računa o ekonomskoj jednakosti. No, pogrešna je i tvrdnja da savremeni socijalizam ne vodi računa o jednakosti prava, jer on to radi koliko i liberalizam, što se vidi po stvarnoj praksi vladavine evropskih socijalista koji su prihvatili liberalnu demokratiju kao osnovni normativni okvir za politiku.

Janković, ekonomista s veoma širokim obrazovanjem, uz to veoma dobronameran, dao je značajan doprinos otvorenoj debati ukazujući na potrebu za praktičnom, s realnošću povezanom teorijom koja ne barata liberalizmom i socijalizmom XIX veka kao krvno suprotstavljenim neprijateljima, već traži da se domaći liberali okrenu stvarnom izučavanju prakse zemalja na koje traže da se ugledamo, pre svega zapadnoevropskih zemalja. On očigledno ima pomalo razumevanja za ovo Kojenovo načelno suprotstavljanje u smislu zaoštavanja ka praksi komunističkih zemalja u kojima tek treba osvajati osnovna prava, ali čini se da blagovremeno upozorava na to da nam politički cilj ne sme pomračiti nastojanja da stvarno shvatimo kako zaista funkcioniše praksa zapadnih zemalja. Konkretni rezultati naše *tranzicije* opravdali su ovu bojazan. Ne samo što nismo izgradili sistem koji bi bio blizak uređenim i razvijenim liberalnim demokratijama, već smo poplavljeni isključivo apstraktnim normativnim liberalnim teorijama koje za svoju prednost smatraju to što nemaju nikakve veze s praktičnom realnošću.

Na ovaj članak Kojen nije odgovorio, jer je već uveliko napustio polje političke filozofije, ali je u narednom broju Sesardić odgovorio na primedbe koje je Janković uputio njemu.²⁷ Ova bogata i razvijena intelektualna

25 Ovo je vredno rano upozorenje koje je tokom naredne dve decenije dobilo na značaju. Iz tekstova Koštunice, Čavoškog i Đinđića videlo se da se uglavnom drže apstraktnih principa, a da pre svega slabo poznaju ekonomiju i njene praktične probleme. S obzirom na to da su iz ovog kruga došli budući upravljači državom, njihova praksa je pokazala značaj Jankovićevog insistiranja na neizbežnoj potrebi poznavanja stvarnih ekonomskih uslova za izgradnju održive liberalne demokratije. Kojenov tekst zaista je pisan bez osvrta na istorijske i ekonomske uslove transformacije liberalizma.

26 Za drugačije tumačenje Milovih afirmacija jednakih šansi pogledati: Đurković, 2006, posebno deo koji se odnosi na nasleđivanje, str. 383–391.

27 Videti: Sesardić, 1986. To izlazi iz okvira naše tematike, pa ovde ne prenosimo sadržaj članka.

raspava koja je direktno bila povezana s procesima liberalizacije zemlje potrajala je otprilike još pet godina. Nažalost, s višestranačjem su akteri uglavnom otišli u politiku, a s raspadom zemlje pocepan je prostor u kome se sve to odvijalo. S dolaskom brutalnog tranzicionog i ratnog kapitalizma, reč je generalno izgubila svoj značaj i težinu, a akademske rasprave su prestale da interesuju širu javnost i političare.

U to doba, međutim, otvorilo se još nekoliko važnih tema koje zaslužuju posebnu obradu. Osim Koštunice i Čavoškog koji su ostali verni klasičnom prirodnopravnom liberalizmu, Đinđić je u nizu veoma kvalitetnih i metodološki čvrsto izgrađenih radova počeo da razvija drugačije stano-
vište, uslovno rečeno pragmatičnog liberalizma (uz odbacivanje samog imena ideologije),²⁸ u kome se, da upotrebim kasniju Đurkovićevu terminologiju,²⁹ individualna prava utilitaristički zasnivaju, a ne utemeljuju po tada već pomalo anahronoj prirodnopravnoj tradiciji.

364

Osim ove implicitne i zanimljivo nikad eksplicirane polemike između Đinđića i Čavoškog koji brani prirodnopravnu tradiciju, Đinđić je zajedno s Slobodanom Samardžićem i Vesnom Pešić od beogradskih aktera najviše učestvovao u otvaranju velike debate o građanskom, odnosno civilnom društvu. Oni su najpre praksisovcima i drugim socijalistima objašnjavali da nije moguće „socijalističko civilno društvo“, jer je socijalistička tradicija eksplicitno protiv razdvajanja države i društva i štaviše cilj joj je da se to otuđenje dijalektički prevaziđe. Dakle, to je bio zahtev da se građansko društvo prizna kao posebna sfera, što de fakto zahteva ukidanje socijalizma.³⁰ U isto vreme oni su počeli polemiku sa Slovencima koji su i krenuli s idejom o socijalističkoj *civilnoj družbi*, a zatim eksplicitno odbili predloge za razvijanje objedinjenog jugoslovenskog građanskog društva. Već početkom osamdesetih, u *Novoj reviji* slovenačka opozicija jasno pokazuje nacionalističke porive i planove zahtevajući da njihov napor za demokratizacijom ostane vezan za republički i nacionalni okvir.

U drugoj polovini decenije polako se ovim raspravama o ideologiji priključuju i ekonomisti i ekonomske teme uopšte.³¹ Veliki značaj je imala

28 Pogledati najvažniji programski tekst: Đinđić, 1986.

29 Đurković, 2001.

30 Pogledati npr. Samardžićev tekst iz 1986. godine.

31 Pogledati Mijatovićev pregled razvoja ekonomske misli u Srbiji posle Drugog svetskog rata. Mijatović, 1998. Otvoreno zalaganje za kapitalizam dolazi relativno kasno, tek pri kraju decenije, ali su u vezi s debatama o praktičnim rešenjima sve liberalnije stavove pokazivali i zastupali Ljuba Madžar, Milić Milovanović i Boško Mijatović. Iako je izvorno politikolog, veliku ulogu u ovom procesu odigrao je Vladimir Gligorov koji se u narednom periodu, posebno nakon odlaska u Beč, gotovo u potpunosti posvetio samo ekonomskim temama.

činjenica da je 1987. jedno izdanje Centra za filozofiju i društvenu teoriju dobilo *NIN*-ovu nagradu za publicistiku. Bila je to knjiga prevremeno penzionisanog profesora Pravnog fakulteta Andrije Gamsa, *Svojina*,³² u kojoj je insistirao na značaju titulara svojine i pokazao da nema ozbiljnog razvoja bez dominacije privatne svojine. Proces liberalizacije i širenja liberalnih vrednosti uzeo je maha čime su se antikomunistički i liberalni diskurs legitimizovali i ustalili u javnoj sferi, a zatim i u normativnoj sferi s uvođenjem političkog pluralizma. Nažalost, elementi poretka, morala, odgovornosti, vrline, lojalnosti i dužnosti, koji su dolazili iz konzervativne tradicije, a bez kojih liberalno-demokratski okvir često ostaje samo prazna forma, nisu imali odakle da dođu. Za konzervativnu tradiciju interesovali su se samo marginalizovani pojedinci, daleko od očiju mejnstrim autora, akademskih časopisa, fakulteta, instituta i šire javnosti.

365

Polemika, odnosno debata koju smo prikazali nije zanimljiva samo sa aspekta izučavanja filozofske tradicije. Ona svedoči o jednom solidnom nivou razvoja političke filozofije, istinskom pluralizmu mišljenja, ali i o brojnim teorijskim i praktičnim pitanjima koja su i dalje aktuelna kod nas.

Literatura

- Craiutu, A. (2003), *Liberalism under Siege: The Political thought of the French Doctrinaires*, Leixington Books.
- Gams, A. (1987), *Svojina*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Dragović-Soso, J. (2004), *Spasioci nacije*, Fabrika knjiga, Beograd.
- Dilas, A. (2009), *Iz emigracije*, Službeni glasnik, Beograd.
- Đinđić, Z. (1986), „Marksizam i liberalizam – predlog za polemiku“, *Theoria*, 1–2, str. 233–246.
- Đurković, M. (2001), *Poredak, moral i ljudska prava*, IES, Beograd.
- Đurković, M. (2005), *Kapitalizam, liberalizam, država*, „Filip Višnjić“, Beograd.
- Đurković, M. (2006), *Politička misao Džona Stjuarta Mila*, Službeni glasnik, Beograd.
- Đurković, M. (2012), „O savremenom izučavanju političke filozofije u Srbiji“, *Srpska politička misao*, br. 3, str. 217–259.
- Janković, N. (1985), „O liberalizmu i Marksovoj teoriji vrednosti“, *Theoria*, br. 3–4, str. 83–97.
- Kojen, L. (1983), „Liberalizam“, *Filozofske studije*, Vol. XV, str. 5–40.
- Kojen, L. (1985), „Jedan antologijski argument“, *Književne novine*, br. 693.
- Košćunica, V., Čavoški, K. (1983), *Stranački pluralizam ili monizam*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- (1984), *Liberalizam i socijalizam – liberalne i socijalističke ideje i pokreti na tlu Jugoslavije*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.

32 Gams, 1987. Videti i njegov programski intervju iz *NIN*-a, „Čije je naše 'Ničije'“, 3. jun 1990.

- Mijatović, B. (1998), „Prilog proučavanju srpske ekonomske misli posle Drugog svetskog rata“, *Ekonomska misao*, br. 1–2, str. 1–35.
- Mill, J. S. (1989), *Izabrani politički spisi*, Informator, tom 1 i 2, FPN, Zagreb.
- Mićunović, D. (2013), *Život u nevremenu, knjiga prva, 1930–1990*, Arhipelag, Beograd.
- Pavković, A. (1985), „Liberalizam bez moralnih prava“, *Gledišta*, br. 3–4, str. 165–174.
- Samardžić, S. (1986), „Društvo i država u socijalizmu“, *Književne novine*, br. 719.
- Sesardić, N. (1983), „Prilog kritici marksističke utopije“, *Filozofske studije*, Vol. XV, str. 41–97.
- Sesardić, N. (1986), „Ekonomsko-filozofske bilješke“, *Theoria*, br. 1–2, str. 247–252.
- Stojanović, V. (2007), „Lično i društveno oslobađanje“, *Republika*, br. 412–413, www.republika.co.rs/412-413/30.html.
- Thatcher, M. (1987), Interview for *Woman's Own* („no such thing as society“), www.margareththatcher.org/document/106689.

The First Debate Between Liberals – A Contribution
To The Study Of Political Philosophy In Serbia

Abstract

In this article the author examines the first domestic philosophical debate between the two authors who perform within liberal positions. It is a debate between Leon Kojen and Aleksandar Pavkovic, conducted during 1985 in the pages of several national magazines. The main subject of controversy is the question of establishment of liberalism. Kojen is committed to seeing that liberalism is based on the equal rights, equal rights to freedom. Pavkovic criticizes this view and suggests different approach which establishes liberalism starting from interests. The author is analyzing their articles and arguments, but also attempts to shed light on the overall political and intellectual context of the liberalization of society in which the debate takes place.

Keywords: liberalism, Serbian political philosophy, Kojen, Pavkovic, equality rights